

Kazak Halk Hukuku Bağlamında Kız Jibek Destanı*

Kyz Jhibec Epic in the Context of Kazakh Folk Law

Sevgi DAL**

Özet

Türk halk edebiyatı yaratmalarından biri olan destanlar bir kültür hazinesidir. Destanlar, ait olduğu toplumun ekonomik, sosyal, hukuki vb. gibi konularda önemli bilgilerini, kültürel hafızasını nesilden nesile taşımakta ve toplumların yüzyıllar boyunca oluşturdukları bu belleğin aktarıcılığını sağlamaktadır. Hacimli eserler olarak destanlar yoğun bilgi barındırmakta ve özellikle kültür araştırmalarında tercih edilen edebi ürünler arasında yer almaktadır. Destan metinlerinde sosyal normlar ve normlardan oluşan hukuk kuralları da gözler önüne serilmektedir. Türk töresi olarak da karşımıza çıkan halk hukuku konusunda destanlar, belge niteliğinde önemli örnekler barındırmakta ve dönemin hukuk anlayışını aktarmaktadır. Kazak Türklerinin destan tasnifinde aşk konulu destanlar başlığı altında yer alan Kız Jibek destanı da Kazakların kültürel unsurlarına, yaşayışına dair birçok örnek barındırmaktadır. Kazak halk hukukuna dair pek çok bilginin yer aldığı destan, çalışmamızda Kazak halk hukuku çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmamızda Fahrnunisa Bilecic'in "Kız Jibek Destanı (Metin-Tercüme-Dizin-İnceleme)" başlıklı doktora çalışmasında yer alan Türkiye Türkçesi aktarımından faydalanılmıştır. Destanda tespit edilen halk hukuku unsurları, özel hukuk ve kamu hukuku ana başlıkları altında incelenmiştir. Özel hukuk başlığı altında görücü gitme, çeyiz, düğüne ve aile içi ilişkiler; kamu hukuku başlığı altında ise yerleşim düzeni, toplumsal ilişkiler ve ceza hukukuna yönelik halk hukuku kurallarına yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Halk Hukuku, töre, Kazak, Destan, Kız Jibek.

* Bu makale Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı'nda hazırlanan "Kazak Destanlarında Halk Hukuku Unsurlarının Değerlendirilmesi" adlı devam eden doktora tezinden üretilmiştir.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, sevgidal92@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4226-4031.

Abstract

Epics, which are one of the creations of Turkish folk literature, are cultural treasures. Epics convey important knowledge and cultural memory of the society they belong to, such as economic, social and legal issues, from generation to generation. Epics also provide the transmission of this memory that societies have created over the centuries. As voluminous works, epics contain intense information. Epics are among the preferred literary products especially in cultural studies. Social norms and legal rules consisting of norms are revealed in epic texts. The epics on folk law, which is also seen as a Turkish tradition, contain important examples in document quality and convey the understanding of law of the period. The epic of Kyz Jhibec, which is under the title of epics on love in the classification of Kazakh Turks, also contains many examples of the cultural elements and life of Kazakhs. Kyz Jhibec epic is more voluminous compared to other Kazakh love epics. The epic, which contains a lot of information about Kazakh folk law, has been examined in our study within the framework of Kazakh folk law. In our study, we benefited from the Turkish translation of Fahrnunisa Bilecik's doctoral dissertation titled Kyz Jhibec Epic (Text-Translation-Index-Review). The elements of folk law identified in the epic were examined under the main headings of private law and public law. The rules of folk law regarding arranged marriages, dowry, weddings and family relations are included under the title of Private Law. Public law rules regarding settlement order, social relations and criminal law are included under the title of Public law.

Keywords: Folk Law, custom, Kazakh, Epic, Kyz Jhibec.

1. Destan ve Kazak Aşk Destanları

Destanlar, Türk boylarının sözlü ve yazılı yaratmaları içerisinde en ilgi çekici eserlerdir (Ekici, 2002, s. 27). Kahramanların hayatları etrafında oluşan ve öğretici nitelik taşıyan bu eserlerin oluşumu için bir yaratma zemini ve millet vicdanında yer eden büyük olayların (savaş, din değiştirme, göç, kuraklık gibi) gerçekleşmiş olması gerekmektedir (Elçin, 2004, s. 72).

Türk kültür hayatına dair hemen her bilgiye ulaşabildiğimiz destanların diğer Türk devletlerinde çeşitli adları bulunmaktadır. Destan terimi Kazak Türkçesinde jır, epos ve dastan gibi terimlerle karşılanmaktadır. Kazak Türkleri, 7,8 kıtalık şiirlerini "jır" olarak adlandırmaktadırlar (Kazak Halkının Sözlü Edebiyatı, 1964, s. 381). Jırların temel özelliği şiir ile ezginin birbiri ile özdeşleşmiş şeklini oluşturmuş olmasıdır. Jır söyleyen sanatçılara da "jırşı" adı verilmektedir. jırşılar, düğün, toplantı gibi topluluklar arasında ya da misafir oldukları mekânlarda performanslarını sergilemektedir (Türk Dünyası Edebiyat Kavramları I, 2001, s. 555). Ancak Kazaklar destan söyleyicileri için yaygın olarak "akın" terimini kullanmaktadırlar. Akın, şair anlamında yaygın olarak kullanılan bir terimdir. Akınların destanları irticalen, ezberlemeden icra ettiği de bilinmektedir (Reichl, 2014, s. 77). Kazak

destanlarına yönelik pek çok tasnif yapılmıştır. Ancak Kazak destanları genel olarak kahramanlık ve aşk konulu destanlar olmak üzere iki ana grupta incelenmiştir (Kız Jibek, 2011, s. 237). Kazak kahramanlık destanları için *batırlar jiri*, *batırlık epos*, *kaharmandık epos*; aşk destanları için *liro epos*, *liro epostık jir*, *gaşıgtık jir*, *romandık epos* terimleri kullanılmaktadır (Yıldız, 2019, s. 37). Kazak destanları konusunda kapsamlı araştırmaları bulunan Şakir İbrayev, lirik destan, romantik destan terimlerinin kullanılmasının diğer toplumların kullanımları ile bütünlük oluşturması dolayısıyla daha uygun olacağını ifade etmektedir (1998, s. 29).

Araştırmacı N. S. Simirnova, Kazak aşk destanlarını toplumu ilgilendiren olaylar ve hayata dair mücadelelerin bulunmasından dolayı “Toplumsal destanlar” şeklinde adlandırmaktadır. Kazak folklorunda ise *lirik destan* ifadesi kalıplaşmış ve yaygın olarak kullanılmıştır (İbrayev, 29, s. 1998). Kazak aşk destanları, Kazak edebiyatında aşk konulu eserleri içermektedir. Bu destan şekli kahramanın âşık olması, evlenmesi şeklinde ilerlemektedir. Bu eylemler Kazak aşk destanlarının değişmez bir parçası olarak görülmektedir (Ezibaeva, 2005, s. 290). Destanlar, birbirini seven iki gencin mücadelesini konu alır. Aşk derdi ile uzak ülkelere giden kahraman, sonunda sevdiğine kavuşmaktadır (Kaskabayev & Azerbayeva, 2004, s. 16). Aşk destanlarının destandan romana geçiş dönemini temsil eden ürünler olarak kahramanlık konulu destanlardan sonra ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Aça, 1998, s. 93). Avezov’a göre, Kazakların aşk konulu destanları feodal toplum çerçevesinde gelişen geleneksel kurallardan doğmuştur (1997, s. 131).

Kazak Türklerinin Kozi Körpeş-Bayan Suluv, Külşe Kız Nazım Bek, Kaşayım-Navrızbay gibi pek çok aşk konulu destanı bulunmaktadır. (Avezov, 1997, s. 131). Kız Jibek Destanı, içerisinde verilen boy bilgileri, İslam dinine yönelik bilgiler dolayısıyla destanın 17-18. yüzyıla ait olduğu ve destanın yaşanmış bir olaydan hareketle doğduğu ifade edilmektedir (Avezov, 1997, s. 167). Ayrıca destanda, Kazak aile yapısı, evlenme-ölüm gibi geçiş dönemleri, Kazak Türklerinin ceza anlayışı, toplumsal ilişkiler gibi konularda ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Destan tanımlarında da yer aldığı gibi destanlar, ait olduğu toplumu etkileyen olaylardan beslenmektedir. Kız Jibek destanı da ait olduğu (17-18. yy) Kazak toplumunun yapısını direkt olarak yansıtan bilgiler barındırması nedeniyle inceleme konusu olarak seçilmiştir. Çalışmamız kapsamında Kız Jibek Destanı’ndan hareketle dönemin hukuk anlayışına dikkat çekilmiştir.

2. Kazak Halk Hukuku ve Kız Jibek Destanı

Toplumsal bir varlık olarak tanımlanan insan, sosyal yaşamı için gerekli olan düzen ihtiyacını kurallar ile sağlamaktadır. Toplum hayatında düzeni sağlayan ve sürdüren unsur ise hukuk kurallarıdır (Gözübüyük, 1996, s. 1-2). Malinowski

(1998) araştırmalarında, tarih öncesi dönemlerde dahi, insanların bir arada yaşamasını sağlayan kurallara ve yasaklara duyduğu saygıya dikkat çekmektedir (s. 14). İnsanların bir grup halinde yaşamaya başlaması ile birlikte kuralsız bir yaşam şekli çatışmalara sebep olacağından bu kuralların yaratımı kendiliğinden gerçekteleşmiş olmalıdır. Bir devlet otoritesinin varlığından önce insanlar bu kuralları sosyal normlar olarak yaratıp uygulamışlardır.

Eski Türk yaşantısında sözlü olarak örf, gelenek, teamüller şeklinde var olan halk hukuku (Dursun, 2016, s. 39), günümüzde benimsenen pozitif hukuka da kaynaklık eden köklü bir hukuk sistemidir. 15. yüzyılın ortalarında bir araya gelecek devlet kuran ve siyasi bütünlüğünü oluşturan Kazak Türkleri, kadim Türk töresi birikimi ile kendilerine özgü hukuk sistemlerini oluşturmuşlardır. 16. yüzyılda Kasım Han'ın hukuk anlayışında geleneksel hukuk kuralları temel alınmıştır. Kasım Han'ın kanunları konusunda çok fazla bilgiye ulaşılmasa da kanunlarda İslamiyet'in etkisinin olmadığı, gelenek temelli olduğu ve kanunnamenin eşya hukuku, adam öldürme, asker hukuku, elçilik hukuku, kamu hukuku şeklinde beş ana başlığa ayrıldığı bilinmektedir (Kuandıkov, 2005, s. 138). Kasım Han'dan sonra Esim Han (1598-1645) da örf ve adet kurallarına önem vermiş ve Kasım Han'ın kanunlarını güncelleyerek Esim Han'ın Eski Jolu (Eski Yolu) adı ile kullanmaya devam etmiştir (Margulan, 2005, s. 105; Kartaeva & Dautbekova, 2016, s. 194). Esim Han'ın Eski Yolu'nda ise intikam, bedel ödetmek, amengerlik (levirat), çok eşlilik, başlık parası, ayıp, din düşmanlığı konularına yönelik halk hukuku kuralları karşımıza çıkmaktadır (Kuandıkov, 2005, s. 139). Kazak halk hukuku kuralları, Kazakistan'ın Rusya'nın egemenliği altında kaldığı 19. yüzyıla kadar canlı bir şekilde yaşatılmıştır (Kartaeva & Dautbekova, 2016, s. 193). Hukuk biliminin önemli araştırmacılarından olan Sadri M. Arsal, Türk halk hukukunun kaynaklarından bahsederken Türk halk anlatılarının halk hukuku konusunda önemli bilgiler taşıdığını ifade etmektedir (1947, s. 71-167). Bu bakış açısıyla ele aldığımız çalışmamızda Kazakların aşk konulu destanlarından olan Kız Jibek destanı incelenecektir.

Kız Jibek destanı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Tölegen'in Jibek'i bularak yaşadıkları aşk anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise Tölegen'in rakipleri tarafından öldürölmesi ve kardeşi Sansızbay ile Jibek'in evliliği anlatılmaktadır (Kız Jibek, 2011, s. 239). Kız Jibek destanı, Kazakistan dışında da bilinen Kırgız, Tatar, Özbek (Bilecik, 4) gibi versiyonları bulunan bir yaratmadır. Gumarova ve Smirnova destanın on altı nüshası bulunduğunu ifade etmektedir (Kız Jibek, 2011, s. 265). Çalışmamızda inceleme metni olarak ise Fahrünnisa Bilecik'in doktora çalışmasında Türkiye Türkçesine aktardığı, 1963 yılında Almatı'da (Bilecik, 1998, s. 3) yayımlanan nüsha seçilmiştir.

Çalışmamızda Kız Jibek Destanı, *Özel Hukuk ve Kamu Hukuku*¹ ana başlıkları altında tasnif edilerek incelenmiştir. Bir toplumda eşit hak ve yetkilere sahip olan bireyleri ve bireyler arasındaki ilişkileri konu alan (Akı, 2007, s. 81) özel hukuk başlığı altında; aile ilişkileri, evlenme, ölüm, miras, borç, ticaret gibi konulara dair var olan kurallar incelenmektedir. Çalışmamızda da, Kız Jibek destanında yer alan aile ilişkileri (anne, baba ve kardeş rolü), evlenme ve ölüme yönelik hukuk kuralları, yaptırımlar incelenmek üzere tespit edilmiştir.

Kamu hukuku ise devletin işleyişi, devlet-devlet ilişkisi, birey-devlet ilişkisi gibi konuları temel almaktadır (Akı, 2007, s. 48). Kamu hukukunun kapsamında, toplumsal ilişkiler, yerleşim düzeni, ceza hukuku gibi sosyal yaşamı ilgilendiren konular bulunmaktadır. Kız Jibek destanında ceza hukukuna ve toplumsal ilişkilere dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Çalışmada tespit edilen unsurlar, Türk halk hukuku ve Kazak toplum yapısına uygun olarak oluşturulmuş olan Kazak hanlarının kanunnameleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Halk hukuku unsurlarının destanda yer aldığı satır numaraları ve sayfa sayıları, alıntılarının yanında belirtilmiştir.

2.1. Kız Jibek Destanı'ndaki Özel Hukuka Dair Bilgiler

Aile İlişkileri

Sosyoloji, antropoloji, halk bilimi gibi alanların temel çalışma konularından birini oluşturan aile, sosyolojik literatürde devlet ve hükümet gibi bir toplumsal kurum olarak görülmektedir (Gökçe, 1976, s. 47). Toplumun oluşmasında görev ve işlevi bulunan ailenin (Balaman, 2002, s. 27) duygusal bir temele dayanma, sosyal kurallarla çevrili ve evrensel olma gibi özellikleri bulunmaktadır (Gökçe, 1976, s. 47-48). Eski Türkler aile yönetimini devlet yönetimine benzetmekte ve devlete duyulan saygıyı aileye de göstermektedirler. Bununla birlikte sosyologlar da aileyi devletin en küçük modeli olarak tanımlanmaktadır (Gömeç, 2002, s. 133). Ailenin kutsallığına yönelik bu bakış açısı halk anlatılarına da yansımıştır. Türk destanlarında kahramanların uzak bir mesafeye, savaşa gitmeden önce rıza almaları, anne-babaya karşı derin sevgileri de bu bakış açısının bir parçasıdır. Toplumsallaşmanın temeli ve devlet yapısının çekirdeği (Kafesoğlu, 2013, s. 219) olarak özetlediğimiz aileye yönelik bakış açısı, sosyal yapının, kültürün ve doğal olarak hukukun gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Kazak Türklerinin aile ilişkilerinde anne ve baba kutsal kabul edilen aile üyeleridir. Kazak geleneklerine göre çocuk, soyunu babasından, dilini annesinden almaktadır. (İsmail, 1996, s.

¹ Halk hukukunu özel hukuk ve kamu hukuku şeklinde inceleme modeli ilk olarak Türk halk hukuku konusunda öncü araştırmaları bulunan Aysun Dursun (2016) tarafından kullanılmıştır.

68). Çocukların anne babaya karşı saygıları olmazsa olmaz kurallardandır. Babanın sözü, ata sözü olarak kabul edilmekte; anne hakkı ise Tanrı hakkı olarak görülmektedir (Ergin, 2014, s. 27). 1680-1718 yıllarında hanlık yapan ve *Yedi Yargı* adıyla bilinen kanunlar hazırlatan Tavke Han (Kartaeva-Dautbekova, 2016, s. 194)'ın kanun maddeleri arasında bulunan şu madde, ailenin kutsallığını gözler önüne sermektedir: “Eşin veya babanın suçunu gizlemenin cezası yoktur. Aile içinde büyük olan kişilere karşı çıkılmaz” (Levşin, 2005, s. 483). Ayrıca aileye karşı edilen saygısızlıklarda cezalar şu şekilde belirlenmiştir: Erkek çocuk anne ve babasına kötü bir söz söylediğinde siyah bir sığıra ters oturtularak tüm köy boyunca sürüklenir ve kırbaçlanır. Kız çocuğunun saygısızlık yaptığı durumlarda ise kız, annesinin hizmetine verilir, annesi de uygun gördüğü cezayı verir (Levşin, 2005, s. 483). Kazak halk hukukunda suçlular gibi suça yardım eden kişilerin de cezalandırılmasının (Samokvasov, 1876, s. 262-263) söz konusu olmasına rağmen Yedi Yargı'da yer alan “eşin, babanın suçunu gizlemenin cezasının olmaması” eski Türk yaşantısında bir inanış şekli olarak karşımıza çıkan atalar kültürünün bir yansımasıdır. Yine çocukların anne, babaya saygısızlığının dahi kabul edilmemesi de Kazak aile yapısında baba kadar anneye duyulan saygının bir göstergesidir. Tölegen destanda, aile kurumuna verilen önem ve saygı sınırlarını aşmaktadır. Kendisine eş bulmak için başka bir memlekete gitmek isteyen Tölegen anne, babasından bunun için izin almaz. Bu sebeple Tölegen'in annesi Tölegen'e şunları söyler: *Benden doğan oğlansın, öz çocuğu annesi ile babasını bırakır da gider mi? Kal denildiğinde kalasın! Söylenen sözü dinleyesin! Kal denildiğinde kalmazsan söylenen sözü dinlemezsen anneni çaresiz bırakırsın. Ağlaya ağlaya ardından gelip gördüğüm sevgili oğlum! anneni babanı üzüp nereye gidiyorsun?... Sen gittikten sonra ihtiyar annen baban ölür. Sansızbay ise daha küçük. Biz kimle avunaçağız* (0137, s. 166). Yine anne, Tölegen'i bu tavrından dolayı tüm halkın kınaya çağını şu sözlerle ifade eder: *Sonra başkaları ne der? ...Annesini, babasını ağlatıp bir kız için gitti deyip, dostun düşmanın gülmez mi?* (0180, s. 167). Destanlarda anne, baba gibi kardeş kavramı da dikkat çekmektedir. Bir aile içindeki çocukların kan bağı veya sıhri bağı ifade eden ve genellikle biyolojik yönüne değindiğimiz kardeş sözü, zaman içerisinde sosyolojik, kültürel açıdan da incelenmeye başlamıştır. Kardeş, sosyo-kültürel yönü ile halk anlatılarında kültürü yansıtan unsurlardan biri haline gelmiştir (Ekici, 2019, s. 488).

Kan bağına dayalı kardeşliğin önemi Türk destan geleneğinde karşımıza çıkan bir akrabalık bağıdır. Kazak destanlarında da kardeşliğin önemi ve kardeşsizliğin üzüntüsü karşımıza çıkan önemli konu başlıklarındandır (Kaplan, 2017, s. 19-160). Kız Jibek destanında da Tölegen ve kardeşi Sansızbay arasındaki duygusal bağ dikkatleri çekmektedir: *Tölegen giderken Sansızbay ağlayarak arkasından*

koştu... Zavallı kardeşine kıyamayıp geri döndü...Gözünden kanlı yaş aktı. Kardeşlik ne zor şeydir (1273-86, s. 186). Kardeşim! ben gittikten sonra yaşlılara (anama, babama) sahip ol... Başıma bir şey gelirse senden başka kimim var, beni takip et peşimi bırakma (1364, s. 187). Sansızbay on yedi yaşına gelmişti. Tölegen'i özlüyordu. Bir gün zırhını giyinip silahlarını kuşanıp Tölegen'i aramak istedi. Kendi kendine düşündü. Babamın duasını alıp gideyim (1782, s. 192).

Tölegen'in kız bulmak ve evlenmek için başka bir yurda gitmesi hem Tölegen'in ailesi hem de tüm köy halkı için olumsuz bir durum olarak görülmektedir. Çünkü Eski Türk yaşamında gerek mekanın gerekse insanların korunması görevi köyün yiğitlerine aittir. Bu sebeple erkek çocukları hem toplum hem de aileler için kıymetlidir (Şahin, 2012, s. 131). Bazarbay' da oğlu Sansızbay'ı yolcu ederken bu noktaya değinmektedir: *Bazarbay, Sansızbay'ı yolcu ederken şu duayı eder: Ey bizi yaratan Zülcelal! İzin vermeden gönderip Tölegen'den ayrıldım. Sert bir yere çarpan kartal gibi kanadım koptu. Tırnağım taşa çarptı, ayağımın acısıyla eğildim (1836, s. 194).*

Düğün/Evlenme:

Kazak aile yapısında tek eşliliğin yaygın olmasıyla birlikte birden fazla kadın ile evlilik gerçekleştirmek de mümkündür (Gürsu, 2017, s. 51). Ancak bu durum keyfi bir şekilde gerçekleşmemektedir. Eş sayısının artması ile verilen başlık parası miktarı da büyümektedir. Örneğin ikinci bir kadın ile evlenen bir erkek, birinci eşine verdiği kadar daha fazla başlık parası ödemektedir. Başlık parasının miktarı herkesin ekonomik gücüne göre belirlense de genellikle birden fazla kadın ile evlenme durumu zengin, varlıklı kişiler tarafından gerçekleştirilebilmektedir (Levşin, 2000, s. 73).

İslamiyet'in etkisi ile kabul edilen Şer'i kurallara göre bir erkeğin dört eş ile evlenmesi mümkündür. Ancak eşin ölmesi ya da ayrılık gibi konularda altı eş kadar izin verilmektedir (Andre, 2000, s. 77). Destanda da bunun örnekleri görülmektedir: *Bazarbay'ın üç karısı, 9 oğlu vardır. Bazarbay'ın dokuz oğlu ölünce altı kadın daha aldı (0042, 0046- s. 164).* Çocuksuzluğun toplum tarafından kınandığı eski Türk yaşantısında Bazarbay, çocukları ölünce "çocuksuz" damgası ile anılmamak, soyunun devam etmesi gibi nedenlerle yeni evlilikler yapmıştır. Ancak destan metninde eski eşlerin ölümüne ya da eski eşlerle boşanmaya dair herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Türk destanlarında seçerek evlenme yaygın bir şekilde karşımıza çıkar. Kahraman evleneceği kızı kendisi seçmekte ve onun için çeşitli mücadelelere girişmektedir. Bu kız genellikle başka bir boya mensup han, bey kızıdır (Şahin, 2012, s. 124). Kazak geleneklerine göre genç erkekler ilk eşlerini anne babalarının rızası

ile seçmektedir (Levşin, 2000, s. 73) ancak destanda Tölegen evleneceği kızı kendisi seçmek üzere yollara düşmektedir (0110, s. 166). Aynı zamanda evlilik birliğinin kurulmasında aileler kendi aile standartlarına uygun aileler ile dünür olmak istemektedir (Levşin, 2000, s. 73). Destanda da yaşantı ve aileler açısından aranan denklik özelliği ifade edilmektedir. Sırlıbay Han, kızına denk bir damat adayının olmasına sevinmektedir: *Sırlıbay: Karşığa ne yapsa kabulümdür. Jibek'in değerini azaltmadan, ona layık, onunla eşit akran birini bulmuş (0893, s. 179)*. Ek olarak destanda Tüccar da memleketinde kız beğenmeyen Tölegen'e kendi dengi bir kızı bulması için yol göstermektedir: *Tölegen müjdem i isterim. Kendi memleketindeki kızları beğenmiyorsan Akjayık'ta Altı Şekti memleketi var. Oraya gidersen güzel bir kız bulursun. Üşenmeyip kız ararsan oraya git. O civardan bir güzel kız alırsın. Burada dengini bulmak zor olur (0090, s. 165)*.

Kazak geleneklerine göre gençler beşik kertmesi olsa dahi ergenlik çağına gelmeden nikahlanamamaktadırlar (Andre, 2000, s. 77). Evlenmek için bir erkeğin 15, kızın ise 16 yaşında evlenebilecek olgunluğa eriştiğine inanılmaktadır (Sakkulakulı, 2005, s. s149). Erkek çocuk evlenme isteğini ailesine bildirmekte ve aile bir kız seçmektedir. Seçilen kız için aile tarafından başlık parası ödenmektedir (Kozlov, 2000, s. 81). Destanda da Tölegen'in yaşının on altı olduğu ve evlenme yaşına ulaştığı belirtilmektedir: *Tölegen böylece 12 yaşına geldi. Memleketin her yanını gezip kız aradı. On altı yaşına kadar atla gidebileceği her yere gitti ama kız beğenmedi (0070- s. 165)*.

Kazak halk hukukuna göre kızların ise erkekler gibi eş seçme hakkı yoktur (Levşin, 2000, s. 73). Baba, kızların evliliğinde söz sahibidir. Destanda Tölegen'in kızı Jibek'i görmeye geldiğini duyan Sırlıbay Han şu cümleleri söyler: *Tölegen'i göreyim. Ben beğenirsem, Kız Jibek de beğenir dedi (0276- s. 169)*. Kazak halk hukukuna göre bir baba, oğlunu evlendirmek, mirastan pay vermek, kızına çeyiz vermek, onları eğitmek ile yükümlüdür (Sakkulakulı, 2005, s. 149; Kartaeva & Dautbekova, 2016, 196). Evlilikler de aileler anlaşmış olsa dahi başlık parası ödendikten sonra resmen gerçekleşmiş sayılmaktadır (Sakkulakulı, 2005, s. 149). Bu sebeple ailenin oğlu için vereceği başlık parası evliliğin gerçekleşmesi için en önemli unsurlardan biridir. Destanda Bazarbay oğlu için başlık parası vermemektedir. Tölegen de annesine bu konuda sitem etmektedir: *Tölegen şunları söyledi: Dur anne ağlama, böyle bir durumda ağlanır mı? Gözünün yaşını boş yere akıtma. Yirmi yaşına kadar bana başlık parası vermediniz. Yaşitlarımla bir tutmadınız. Gözünüz kör olsun! sizin hak ettiğiniz budur (0137-64, s. 166-167)*.

Başlık parası damat ve ailesinin imkanlarına göre belirlenmektedir. Kazak geleneklerine göre başlık parası üçe ayrılmaktadır: Zenginlerin ödediği başlık parası, 120 koyun, 32 at, her biri beş yaşında olan 4 deve; orta düzeyde bir ailenin ödediği başlık parası, 60 koyun, 16 at, beş yaşında iki deve; en düşük ödenen

başlık parası ise 16 at ve iki deveden oluşmaktadır (Kozlov, 2000, s. 78). Kimi zaman cezaların maddi olarak ödenebileceği durumlarda cezalar kun (bedel) adı altında hayvanlar ile ödenmekte kimi zaman ise başlık paraları hayvan değerinde ölçülmektedir. Bu sebeple Kazak toplumunda hayvanlar kişinin varlık durumunun bir göstergesi olarak görülmektedir. Tölegen de bir zengin çocuğu olarak elindeki iki yüz elli atı (0859, s. 178) Kız Jibek'in babasına başlık parası olarak ödemektedir.

Düğün öncesi ve düğün sırasında gelinin sağ kolu olarak görülen ve geline önderlik eden kişiye "yenge" adı verilmektedir. Gelinin akrabalarından seçilen yenge (Balaman, 2002, s. 89) gelin için bir rehber, öğretici konumundadır. Düğüne dair tüm konularda kendi deneyimleri ile yol gösteren yengenin görevlerinden biri de düğünde hazırlanmış olan gelini damada götürmektir (Dursun, 2016, s. 130). Destanda da kırk kadın Jibek'e yengelik yapmak isterler ve Jibek'i Tölegen'e götürürler: *Han hazırlık yapmak için evine gitti. Tölegen yiğitleri ile tepenin yan tarafına gitti. Çadırını kurdu, pek çok marifetli yiğitleri topladı. Oyun, eğlence düzenledi. Akşama çadıra kırk kadın gelip Jibek'i Tölegen'e getirelim, dediler. Yengelik yapmak istediler. Tölegen, kadın başına bir gümüş verdi. Kadınlar bu işe çok şaşırıldılar, akılları başlarından gitti (0902-0903, s. 180).*

Örneklerinin antik Çin metinlerinde var olduğu eski bir Türk geleneği olan levirat (Çelik, 2022, s. 47) Kazaklarda "Amengerlik" olarak adlandırılmaktadır (Töleubaeva, 2010, s. 18). Geleneğe göre eşi ölen kadın yas döneminin ardından eşinin bekar erkek kardeşi veya akrabasıyla evlenmektedir. Bu kurala uymayarak yabancı biri ile evlenen kadın en az 5 deve olacak şekilde ceza ödemektedir. Burada amaç kadının başlık parası verilerek geldiği ailenin içinde tutmaktır (Makovetskiya, 2000, s. 52-53). Destanda da Tölegen'in ölmeden önce eşi Jibek'i kardeşine emanet etmesi ve Jibek ile Sansızbay'ın evlenmeleri bu geleneğin en canlı örneklerinden biridir: *Tölegen: Ölüp gitsem ardımda Sansızbay adlı kardeşim var, Jibeğim niye korkuyor? (1216, s. 184). Yalnız ağaç kesilse kökü kurur, bana bir şey olsa ardımda dokuz yaşımda genç kardeşim var (1216, s. 184). Sansızbay, Kalmak zaferinden sonra kayınbabası Sırlıbay 'ın köyüne gelir: Jibek için Sırlıbay, seksen deveye çeyiz yükletir, dokuz iyi at ve altın çadır verir (2817, s. 210). Şege, Jibek'e Sansızbay'dan haber verirken şöyle der: "biricik kaynın geldi" (2213, s. 200). Sansızbay, Jibek'i aldı (2758, s. 209). Kazak halk kültüründe gelinin eşi ölmüş olsa bile gelin ailenin bir üyesi olmaya devam etmektedir. Jibek destanda bunu hatırlatır: *Şimdi de yoluna baş koyduğum Jağalbaylı. Atları o kadar çoktu ki hesap edilemezdi. Ey Tanrım memlekette yiğit yok mu? Neden esirini (dulunu) arayıp, gelip almıyor? (2058, s. 197). Kazak halk hukukunda amengerlik adı verilen bu uygulamaya uymayan gelinler için çeşitli yaptırımlar bulunsa da destanda**

Jibek bu durumu olağan karşılamaktadır. Bu örnek amengerliğin Kazak toplumu içerisinde yaygın ve kabul edilmiş bir uygulama olduğunu ifade etmektedir.

Ölüm

Eski Türk inanışlarında ölüm, bir son olduğu kadar bir başlangıç olarak da kabul edilmektedir. Bu sebeple ölüm törenleri, doğum ve evlenme törenlerinde olduğu gibi, çeşitli inanış ve ritüellerle örülü uygulama ve davranışlardan oluşmaktadır. Ölüm, Türk kültüründe ölüm haberinin verilmesi, gömülme adetleri, gömülme sonrası gerçekleştirilen ritüeller gibi çeşitli aşamalardan oluşan bir olgudur. Geleneksel Kazak yaşantısında ölümle ilgili çok çeşitli uygulama ve davranışlar bulunmaktadır. Ölen kişinin gömülmeden önce, evinin sağ tarafında, cenaze için ayrılmış kısmında yatırılması ardından gömülme için evden çıkarılması (Kazak Kültürü, 2000, s. 101), ölen kişinin atına bir yıl boyunca kimsenin binmemesi, ölümün üzerinden bir yıl geçmeden yakın akrabaların kızlarını evlendirememeleri (Katanov, 2004, s. 74) gibi kalıp davranışlar, süreklilik ve zorunluluk barındırması yönüyle halk hukuku kuralı olarak kabul edilmektedir (Işıқтаç, 1992, s. 40). Bu halk hukuku kuralları, akraba, komşuluk ilişkilerini geliştirmek ve toplumsal dayanışmayı sağlamak (Örnek, 1971, s. 108) gibi işlevleri yerine getirmektedir. Eski Türklerde ölümlerin kefenle gömülmesi yaygın bir gelenektir (Roux, 1999, s. 241). Bu gelenek, incelemiş olduğumuz destanda Tölegen'in kefenlenerek gömülme istemesiyle karşımıza çıkmaktadır: (Bekejan'ın attığı ok ile alınandan vurulan) *Tölegen aklını başına toplayıp gözünü açıp baktı. Kendisinin sırt üstü yattığını ve üzerindeki her şeyin alınmış olduğunu gördü. O zaman hiç değilse beni gömüp öyle gidin diye Bekejan'a bakıp bir şeyler söylemek istedi (1552, s. 189). Yüzümü sakla ki (beni göm ki) karga, kuzgun yemesin (1554, s. 189). Böyle asil kişiler bile kefeni ve mezarı dahi olmadan köpeklerle kuşlara yem olup ölmüştü (1673, s. 190).* Tölegen'in cümleleri aracılığıyla kefenle gömülmenin süreklilik kazanmış bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulamanın gerçekleştirilmesi, ölmek üzere olan Tölegen için son arzu olacak kadar değerlidir. Bu arzu aynı zamanda toplumun halk hukuku olarak kabul ettiği davranış ve uygulamalara verdiği önemin bir göstergesidir.

2.2.Kamu Hukukuna Dair Bilgiler

Ceza Hukuku

Halk hukukunda kademeli bir şekilde karşımıza çıkan cezalandırma şekillerinden biri olan kınama, toplumun bir eksikliğe, kusura karşı gerçekleştirmiş olduğu bir yaptırımdır (Dursun, 2016, s. 247). Destanda Bazarbay'ın oğullarına başlık parası vermediği için ve babalık görevini yerine getirmediği için toplum tarafından kınandığı ifade edilmiştir. Konuyla ilgili Tüccar'ın cümleleri şu şekildedir:

Oğullarından birine dahi başlık parası vermedi. Bunca malı boş yere toplamanın ne gereği var? Gözünün akı ile karası gibi olan oğullarına bırakacağı miras ne? Malına sahip çıkacak nerede? (0074- s. 165). Halk hukukunun birincil işlevi “toplumsal düzeni sağlama”dır. Toplumda var olan düzene göre babanın oğlu için başlık parası vermesi son derece önemli görülen bir düzen kuralıdır. Aksi takdirde toplumun en küçük birimi, kültürün en önemli parçalarından biri olan aile birliği oluşturulamamaktadır. Burada Bazarbay’ın oğlu için başlık parası vermesi de bu düzeni bozan bir davranış olduğu için bu şekilde sözlü bir yaptırım ile karşılanmıştır. Levşin’in yazıya geçirdiği Kazak halk hukuku metinlerinden Yedi Yargı’nın ilk maddesinde toplum içinde “Kana kan, cana can kuralı”nın uygulandığı ifade edilmiştir (Levşin, 20005, s. 482). Bu cezalandırma şekli Kız Jibek destanında şu şekilde yer almaktadır: *Sırlıbay’ın altı oğlu (Jibek in erkek kardeşleri), Tölegen’in ölüm haberini alarak açlayan Jibek in yanına gelirler ve Tölegen’i öldüren Bekejan’ı öldürürler: Bekejan yiğidi hemen ortalarına aldılar. Boynuna ip bağlayıp sürüklediler. Tölegen’in yoluna kurban edip onu öldürdüler (1767, s. 192).* Zorlu bozkır yaşantısında coğrafi sınırlarını, soyunu koruma mücadelesinde olan Kazak Türkleri, “intikam alma” amacıyla pek çok mücadeleye girişmişlerdir. Bu mücadelelerde de Tavke Han kurallarında da belirtilmiş olduğu gibi cana cankana kan anlayışı (Levşin, 2005, s. 482) hakim olmuştur. Bu sebeple Tölegen’i öldüren Bekejan’ın cezası da ölüm olarak verilmiştir.

Toplumsal İlişkiler

Eski Türk yaşantısından günümüze kadar önemini kaybetmeyen geleneklerden biri olan misafirperverlik, Kazak halk hukukunda bir miras çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. “Bölünbegen Enşi” (Bölünmeyen Enşi-Miras) adı ile Kazakların misafire ikram ettiği yemek, yatacak yer gibi ikramlar, ev sahibinin var olan mülkünden misafirin payı olarak kabul edilmektedir (Seydimbek, 2008, 490). Destanda Jibek de Tölegen’i evine davet eder ve hürmet gösterme isteğini ifade etmektedir: *Kendine güveniyorsan evime gel. Çay ikram edeyim. Kuş tüyünden başına yastık vereyim. Seni misafir etmez miyim? Helva, şeker veririm. Gelirsen gel Tölegen! Bil ki sana hürmetim böyle olur (0835- s. 178).* Türk edebi yaratmalarında kadına dair bilgiler en az erkeklerle ilgili unsurlar kadar yoğun ve değerlidir. Bu eserlerden hareketle Türk kültüründe kadının toplumdaki, aile içindeki yeri, kadın-erkek ilişkileri gibi sosyo-kültürel konular hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz (Ekici,1999, s. 10). Kazak aile yapısında baba otoritesinin varlığının yanında anneye yönelik de büyük ölçüde sevgi ve saygı gösterilmektedir. Kazak sosyal hayatında ise kadınlara dair farklı bakış açıları ile oluşmuş kuralların varlığı göze çarpmaktadır. Örneğin, kadınların, kölelerin ve çocukların yemini, şahitliği kabul edilmemektedir (Levşin, 2005: s. 484). Yine cezalar konusunda kadınlara

yönelik suçlarda verilen cezalar erkeklerin cezalarına oranla daha azdır. Bu durumun temelinde bozkırın zor şartları, benimsenen inanışlar gibi çeşitli sebepler yatmaktadır. Destanda da kadına yönelik kullanılan ifadelerde kadının dış yaşamdaki yerine dair bilgiler bulunmaktadır: *Horen, kaçma planı yapan Jibek'in at isteğini hoş karşılamaz: "Erkeklerin bindiği hızlı koşan ata hiç kadınlar binebilir mi? (2279, s. 201) der ve atını vermez. Horen, Jibek ve atını bulamayınca öfkelendir. Karşığa Horen'e şunları söyler: Bir kadını tulpar (hızlı koşan)ya bindirmekle hatalı davrandınız. Jibek in atı dışı. Tulparın sırrını bile bile neden bir kadına bu atı verdin? (2534, s. 206).*

Eski Türk yaşantısı sonucu Türk boyları kendilerine özgü düşünce ve ahlak anlayışlarını oluşturmuşlardır (Kafesoğlu, 2013, s. 331). Bu ahlak anlayışının en önemli özelliklerinden biri de verilen "söz"lerdir. Uygur Türklerinin yazılı hukuk belgelerini yaygın şekilde kullanmaya başlamasına kadar anlaşmalar sözlü olarak, güvene yönelik yapılmaktaydı. Bu sözlü anlaşma sisteminde ve daha sonra ortaya çıkan yazılı anlaşmalarda da ant içmek, söz vermek insan ilişkilerinde önemsenen, kutsal görülen bir eylemdir (Dursun, 2016, s. 236). Toplumda sözüne güvenilmeyen kişilerle hiçbir bağ kurulmak istenmemektedir. Bu sebeple küçükten büyüğe tüm sosyal ve maddi alışveriş konusunda sözün önemi destan metinlerine de yansımıştır: Jibek, iki at karşılığında kendisini Tölgenle tanıştırmak isteyen Karşığa'ya sitem edince Karşığa atları aldığını inkâr etmez ve yalan söylemek istemediğini, iyi niyetli olduğunu ifade eder. Kız Jibek yalan söylemeyen Karşığa için şu şekilde düşünür: *Bu Karşığa adam gibi geldi. Buna görünmezsem ayıp olur (0750, s. 177). Bazarbay Tölegen'den bir yıl yurtta kalmasını, eşinin yurduna gitmemesini şu şekilde ister: Kıymetlim! eğer yaparsan yoluna canım kurban! Gelecek yıl bu vakte kadar o tarafa gitme. Bu yılı geçirip git. Dileğim bu idi. Kabul edersen yemin et, söz ver (1254, s. 185). Tölegen: Babam sözünü dinlemediğim için bana hayır dua etmedi. (1354, s. 187).* Ayrıca destanda babasına evlenmedim diyerek yalan söyleyen Tölegen'in sonunun ölüm olması da Tölegen'in söylediği yalanın cezası olarak düşünülebilmektedir.

Eski Türk yaşantısında mekan, mevki düzeni önemsenmektedir. Abdulkadir İnan'ın *mevki hukuku* adını verdiği düzende obada çadırların diziliş şekillerinden bahsedilmiştir. Birinci oba babanın, ikinci oba büyük oğlun, üçüncü oba ise küçük oğlun obası olarak belirlenmiştir (İnan, 2020, 248). Bu sisteme göre aileler bu düzende bütünlük oluşturmuşlardır. Bu düzen içerisinde büyük oğlun aileden uzaklaşması hem aile yapısını hem de oba düzenini bozacak bir unsur olarak görülmektedir. Genel olarak yurt sevgisini yansıtan destan kahramanlarının aksine Tölegen'in evlenmek için başka memleketlere gitmesine annesi şu şekilde tepki göstermektedir: *Gel oğlum! eve dönsene, babana düşündüklerini söylesene. Pa-*

*dişah kızını alsan bile kendi memleketinde kalsana. Sonra başkaları ne der? Bazarbay (baba) yaşlandı. Senin için üzülmez mi? Memlekette bozguncu kötü insan çok. Sen memlekete memleket dolaşırsan sana da bozuldu, kötü oldu demezler mi? Annesini, babasını ağlatıp bir kız için gitti deyip dostun düşmanın gülmez mi? (0174- s. 167). Tölegen annesini dinlemeyip evlenmek için yurdundan uzaklaşsa da bu tavrın yanlış olduğunu fark eder ve döndüğünde kardeşi Sansızbay'a şu nasihatte bulunur: *Kardeşim Sansızbay! bu sözümü dinle. İyilerle arkadaş olup memleket kıymetini bil (1381, s. 187).**

Sonuç

Töre, geleneksel hukuk, örf adet hukuku gibi adlarla karşımıza çıkan halk hukuku kurallarının insanların bir arada yaşamaya başladığı ilk zamanlardan itibaren gerekli ve geçerli olduğu bilinmektedir. Bu sebeple eski Türk yaşantısındaki hukuk kurallarının destanlar gibi halk edebiyatı ürünlerine de yansıdığı görülmektedir. Kız Jibek Destanı'nda da tespit etmiş olduğumuz bu kurallar arasında evlenme geleneklerine yönelik olan kuralların yoğunlukta olduğu göze çarpmaktadır. Kız Jibek Destanı'nın aşk konulu destan olmasından dolayı bu unsurların sıklıkla yer aldığını ifade edebiliriz. 17.-18. yüzyıllara ait olduğu ifade edilen destanda, İslamiyet'in izleri de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple kuralları incelerken İslamiyet'in Kazakistan'da yayılmış olduğu bu dönemlerde Şer'i hukuk kurallarının da etkisi dikkate alınmıştır.

Çalışmada tespit edilen kurallar hem genel olarak Türk halk hukuku bakış açısıyla hem de Kazak hanlarının oluşturmuş olduğu kanun metinlerinde yer alan maddeler ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmada da değinildiği üzere destan metinleri kurmaca bir metnin çok ötesinde yoğun bilgi barındıran bir kültür ürünüdür. Bu sebeple Kız Jibek Destanı'ndan hareketle, destanları halk hukukunun kaynakları arasında saymanın mümkün olduğunu ifade etmek mümkündür.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Destek ve Teşekkür: Çalışmamın oluşum aşamasında yorumları ile beni yönlendiren Doç. Dr. Aysun Dursun'a teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- 📖 Aça, M. (1998). *Kozi-Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma* (3 Cilt). (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- 📖 Akı, E. (2007). *Hukukun Temel Kavramları*. İzmir: Barış
- 📖 Andre, D. (2000). "Asil Kazaklarda Yaşayan Kanun Değerindeki Kurallar I Nikah" Nerin Köse (Akt.), *Kazak Düğünü*, Ankara: Milli Folklor, 77-78.
- 📖 Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- 📖 Avezov, M. (1997). *Folklor Yazıları*. Ali Abbas Çınar (Haz.). Ankara: Bilig.
- 📖 Balaman, A. R. (2002). *Evlilik Akrabalık Türleri Sosyal Antropolojik Yaklaşımlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı
- 📖 Bilecik, F. (1998). *Kız Jibek Destanı Metin-Tercüme-Dizin-İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- 📖 Dursun, A. (2016). *Türk Halk Hukuku*. İstanbul: Ötüken.
- 📖 Ekici, M. (1999). "Anadolu Sahası Köroğlu Anlatmalarında Kadın Tipler." *Milli Folklor*, 6 (44), 10- 17.
- 📖 -----. (2002). "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında -I". *Milli Folklor*, Yıl: 14, Sayı: 53, 27-33.
- 📖 -----. (2019). "Türk Kültüründe Kardeşlik Kavramı ve Halk Anlatmalarında Kardeşlik" *Toroslardan Tanrı Dağlarına Türk Halk Biliminin Ulu Çınarı Prof. Dr. Ali Berat Alptekin Armağanı*. Esmâ Şimşek-vd. (Ed.). Konya: Kömen Yayınları, (2019), 487-494.
- 📖 Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ.
- 📖 Ergin, M. (2014). *Dede Korkut Kitabı 1*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 📖 Ezibaeva, B. (2005). "Kıssa Cihanşah Tamuzşahoğlu" *Babalar Sözi Gaşıktık Dastandar* C. 20, Astana: Foliant.
- 📖 Gökçe, B. (1976). "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme" *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1-2, 46-67.
- 📖 Gömeç, S. (2002). "Divan-ı Lüğati't Türk'te Akrabalık Bildiren Terimler" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.32, Cilt: 20, 133-142.
- 📖 Gözübüyük, Ş. (1996). *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- 📖 Işıқтаç, Yasemin. (1992). *Hukukun Kaynağı Olarak Örf-Adet Hukuku*. İstanbul: Kazancı Matbaacılık.
- 📖 İbrayev, Ş. (1998). *Destanın Yapısı*. Ali Abbas Çınar (Akt.). Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- 📖 İnan, A. (2020). "Orun ve Ülüş Meselesi I. Mevki ve Orun Hukuku" *Makaleler ve İncelemeler*. Cilt, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 241-254.

- İsmail, Z. (1996). "Kazaklarda Aile Yapısı" *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Bilig Dergisi*, S.1, 66-74,
- Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötügen.
- Kaplan, H. (2017). *Türk Dünyası Destanlarında Kardeş ve Kardeşlik*. (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kartaeva, T. & Dautbekova, M. (2016). "Kazak Halkının Geleneksel Hukukunda Cezalandırma Şekilleri" *Milli Folklor*. Yıl: 28, Sayı: 111, 193-217.
- Kaskabayev, S. & Azerbayeva, B. (2004). "Kazak Destanları" *Babalar Sözi, C.1: Hikayelik Destanlar*, Almatı: Foliant.
- Katanov, N. F. (2004). *Türk Kabileleri Arasında*. (Çev. Atilla Bağcı). Konya: Kömen Yayınları.
- Kazak Halkının Sözlü Edebiyatı. (1964). *Kazak Edebiyatının Tarihi*. M.K. Kartaev (Re.), Cilt: I, Almatı: Kazak CCP İlim Akademisi.
- Kız Jibek Kazak Aşk Destanı*, (2012). Ed. Askar Turganbayev, Ankara: TÜRK-SOY.
- Kozlov, İ. (2000). "Kazak Adetlerinin Uygulanması Aile İçi İlişkiler Nikah Hakkında" Akt. Nerin Köse, *Kazak Düşünü*, Ankara: Milli Folklor, 81-82.
- Kuandikov, B. J. (2005). "Kasımın Kaska Jolınan "Esimge Deyin" *Kazaktın Ata Zandarı*, Cilt: IV, Almatı: Jeti Jargı, 138-140.
- Levşin, A. (2000). "Kurallar Evlenme Toyu" *Kazak Düşünü*, Nerin Köse (Akt). Ankara: Milli Folklor, 73-77.
- . (2005). "Jeti Jargı" *Kazaktın Ata Zandarı*, Almatı: Jeti Jarğı, Cilt: IV, 482-485.
- Makovetskiya, P. (2000). "Aile Kurmanın Kuralları" *Kazak Düşünü*. Nerin Köse (Akt). Ankara: Milli Folklor, 39-53.
- Malinowski, B. (1998). *İlkel Toplum*. Çev. Hüseyin Portakal. Ankara: Öteki.
- Margulan, Ä. (2005), "Kasım Han'ın Kaska Jolu" *Kazaktın Ata Zandarı*, Cilt: IV, Almatı: JetiJargı, 104-105.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu Folklorunda Ölüm*. Ankara: AÜ Basımevi.
- Reichl, K. (2014). *Türk Boylarının Destanları*, Metin Ekici (Çev). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Roux, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm* Aykut Kazancıgil (Çev). İstanbul: Kabalcı.
- Samokvasov, D. Ya. (1876). *Sbornik obychnogo prava sibirskikh inorodtsev* (Sibirya Yabancılarının Geleneksel Hukukunun Toplanması) Varşova: Tip. Ivana Noskovskogo.
- Seydimbek, A. (2008). "Enşi Institutu" *Kazaktın Ata Zandarı*. Cilt: IX, Almatı: Jeti Jarğı, 489-504.

- 📖 Şahin, H. İ. (2012). "Türk Destanlarındaki Aile Algısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Araştırmaları*, 33, 117-138.
- 📖 Töleubaeva, K. (2010). *Kazak jane Ortalıktarının Otbası, Otbasılıq Adet-Ğurıp Salt Sanaları*, Doktora Tezi, ŞVTEE.
- 📖 Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, (2001). Cilt: I, Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- 📖 Yıldız, N. A. (2019). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Ankara: Akçağ.